

Az empirikus nyelvészeti kutatások módszerei és feladatai

1. A nyelvhasználat megismerésében és leírásában a szociolingvisztika megjelenése, a társas szemléletű nyelvészet térnyerése alapvető változásokat hozott: az élőnyelvről tett bármely megállapítás érvényességéhez igen szigorú módszertani követelményeknek kell megfelelni. Az alkalmazott nyelvészet minden területének, ezen belül a nyelvi tervezésnek, a nyelvművelésnek is empirikusan szerzett adatok sokaságára van szüksége.

Az empirikus kutatások egyrészt lehetővé teszik azt, hogy érvényes képet kaphassunk egy-egy beszélőközösség nyelvhasználati sajátosságairól; a különböző társadalomtudományokban kidolgozott adatgyűjtési módszerek ugyanis a vizsgálatok megismételhetősége révén ellenőrizhetővé tehetik a nyelvi adatokat. Az empirikus kutatások másik fontos területét a nyelvi attitűdvizsgálatok jelentik, vagyis annak feltárása, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok hogyan ítélik meg a különböző nyelvhasználati jelenségeket, milyen stílusértéket, társadalmi jelentést tulajdonítanak nekik, még ha esetleg helyesnek, grammatikailag elfogadhatónak ítélik is azokat.

2. Mindkét megjelölt területen a legkülönbözőbb nyelvi jelenségeket, illetve a legkülönbözőbb kommunikációs formákat vizsgáló kutatások is szükségesek lehetnek. A kutatási folyamaton végigtekintve kiemelt jelentőségű feladat már maga a kutatástervezés is, vagyis a problematikus területek feltérképezése, a kutatandó jelenségek kijelölése, annak a folyamatos mérlegelése, felmérése, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek megismeréséhez, értelmezéséhez széles körű nyelvi adatokra van szükség. Az elméletileg alátámasztott kiinduló hipotézisek felállítása jelentheti ugyanis az egész kutatási folyamat megalapozását.

3. A kutatási módszer kiválasztásának, az adathoz jutásnak mindig igazodnia kell egyrészt a vizsgálandó nyelvi jelenség, másrészt kommunikációs forma jellegéhez is. A nyelvhasználat a nehezen mérhetővé tehető társadalmi jelenségek közé tartozik, a beszéd sok tekintetben eltér a társadalomtudományban vizsgált egyéb tényezőktől, ezért bár alkalmazhatók, nem vehetők át minden módosítás nélkül a más területeken használt módszerek.

A megfigyelői paradoxon hatása miatt (vö. Labov 1972: 209–210) a megbízható állapotrajzhoz szükséges betartani a konvergencia elvét (vö. Wardhaugh 1995: 22), vagyis mindig több különböző, eltérő vonatkozásokban torzító módszerrel szerzett adatokra kell építeni megállapításainkat.

3.1. A kérdőíves adatfelvétel az egyik leggyakoribb adatgyűjtési módnak számít a társadalomtudomány minden területén, mivel ezzel a módszerrel viszonylag rövid idő alatt nagyszámú adatközlő kérdezhető ki. A nyelvhasználat állapotának leírásában megnehezíti ennek az aktív módszernek az alkalmazását az, hogy a nyelvhasználat mindig függ a beszédhelyzettől és a beszédpartnertől, a kérdőívben viszont nem reprodukálható a valós nyelvi helyzet, csupán körülírható a szituáció, a beszédpartner, így a kérdőívek adatai mindig a valóságnál reflektáltabb nyelvhasználatot elevenítenek meg. A kérdőívvel szerzett adatok természetesen mindig tudatosan közölt nyelvi adatnak számítanak, a tudatosság enyhítésére ki lehet és ki kell dolgozni olyan kérdezési, kérdőív-szerkesztési technikákat, amelyek igyekeznek elfedni, hogy mi is az éppen vizsgált nyelvi jelenség: ha például úgy építünk fel egy kérdőívet, mintha az adatközlő szókincsét vizsgálnánk vele, közben pedig a grammatikai formákra figyelünk, csökkenthetjük a közlés tudatosságát (vö. Sándor Klára 1999: 153).

A kérdőíves vizsgálatok eredményességét tekintve gondot okozhat az is, hogy ez az adatgyűjtési mód a kommunikáció különböző formáit (vö. Wacha 1995: 92), a szóbeli, az írásos és a különböző átmeneti típusokat nem tudja érvényesen megjeleníteni: az egyén mindig automatikusan igazodik nyelvhasználatával ezekhez a helyzetekhez, azonban a megformáltságbeli különbségekről nem tud hitelesen beszámolni. Ez a helyzet szinte lehetetlenné teszi azt, hogy az egyént tekintve a vizsgálat alapegységének, pusztán kérdőívvel megbízható adatokat szerezhessünk az egyes kommunikációs helyzetek nyelvhasználatának különbségeiről.

Az aktív módszerű gyűjtés tehát nem képes hiteles adatokat nyújtani arról, hogy a valóságban milyen formákat használunk az egyes színtereken, hanem csupán a nyelvhasználatunkról alkotott képünket jelenítheti meg, vagyis az adatközlők feltételezett, nem pedig valóságos nyelvi viselkedését (vö. Bates–Benigni 1972: 286), ezért ezeket a tudatosan közölt nyelvi adatokat nem szabad kritikátlanul úgy tekintenünk, mint amelyek a nyelvi valóságot pontosan tükrözik (Kiss 1995: 31). Ennek ellenére ezek az adatok is lényegesek lehetnek, mert segítségükkel határozható meg a különböző nyelvi formák viszonylagos társadalmi presztízse (vö. Svejcer 1975: 69).

Nagy veszélye a kérdőíves adatgyűjtésnek az is, hogy maga a kérdőív felépítése, a kérdések megfogalmazása, illetve a zárt kérdéseknél megadott válaszlehetőségek erőteljesen megjeleníthetik a kutatás prekonceptióját, befolyásolva ezzel a válaszadást.

A kérdőíves felmérés kérdéstípusai olyan döntési helyzetbe hozzák az adatközlőt, amely igen távol esik a nyelvhasználat valós közegétől: a helyes formát, a természetesebbnek tartott formát kell kiválasztania akkor is, ha esetleg ő maga is több változatot is használ.

3.1.1. Grammatikai és szókincsbeli területen egyaránt gyakran alkalmazott kérdéstípus lehet az egyszerű mondatkiegészítés. Például:

... igazad van, mint legtöbbször. TERMÉSZET

(Forrás: BUSZI; Váradi 1998: 4).

Hátránya, hogy egy adatközlőtől általában csak egyféle megoldást kapunk, holott minden beszélő többstílusú, többregiszterű, ezért elképzelhető, hogy több változatot is használ, vagy legalábbis helyesnek fogad el, a beszédhelyzettől, a kommunikáció szóbeli vagy írásos jellegétől függően.

3.1.2. Ugyanez a kérdéstípus az árnyalatok, a stílusrétegek szerint megoszló különbségek megragadásában is hasznosítható, hisz végeztethető a szövegkörnyezettől (stílustípustól) függő mondatkiegészítés is, amely már jobban figyelembe veszi a nyelvhasználat egy-egy egyénre is jellemző változatosságának lehetőségét. Például:

Azt kívánom Önöknek – mondta egy új fővárosi gimnázium felavatási ünnepélyén a miniszterhelyettes –, hogy művelt, munkaszerető és az újra mindig fogékony ifjakat bocsássanak ki az iskola falai közül az előírásoktól mentes, önálló és egyéni tanári munka mindannyiunk hasznára!
VIRÁGZIK

A szomszédomnak szép virágai vannak, igen büszke is a kertjére. A múltkor észrevette, hogy bámulom a virágait, s így szólt: Tetszenek, ugye? A maga kertje is lehetne ilyen. Ha azt akarja, hogy az a kert is ilyen szépen, akkor tőlem vegyen virághagymát!

VIRÁGZIK

(Forrás: BUSZI; Váradi 1998: 4)

A hitelesség érdekében a kérdőívszerkesztés során célszerű az ilyen, egy adott nyelvi változót vizsgáló kérdéseket nem egymás közelében helyezni el.

3.1.3. Másik igen gyakori kérdezői technika a grammatikai ítélet kérése: itt az adatközlőnek el kell döntenie, hogy helyes vagy nem helyes az adott nyelvi forma. Az így nyert adatok megbízhatóságát csökkenti az a tény, hogy az érthetőség határain belül több változatot fogadhat el az adatközlő, mint amennyit maga valójában használ. Sőt még az is elképzelhető, hogy minél iskolázottabb az adatközlő, annál toleránsabb a nyelvhasználattal kapcsolatban, tehát bár nem használja, elfogadhatónak ítéli a vizsgált formát (vö. Kiss 1999: 130). A helyességet mérlegelő nyelvi adatokból csak ún. nominális változót képezhetünk (vö. Babbie 1998: 168), nincs lehetőség a

fokozatok, árnyalatok érzékeltetésére, az eredmények így nem jelenítik a nyelvhasználatnak az egyénre is jellemző sokszínűségét.

Például:

Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.

HELYES

HELYTELEN

Ez a kérdéstípus nyitottabbá tehető az által, ha a helytelennek ítélt változatok esetében kérjük az adatközlő által helyesnek ítélt forma megadását is.

A grammatikai ítélet kérésének másik lehetősége, ha két változat közül kell kiválasztania az adatközlőnek, hogy melyik a helyes. Például:

Tudnék én jobban is dolgozni, ha megfizetnék.

Tudnák én jobban is dolgozni, ha megfizetnék.

Ez a kérdéstípus is elfedi azt a lehetőséget, ha az adatközlő különböző helyzetekben, más-más kommunikációs közegben esetleg mind a két változatot elfogadhatónak tartaná.

3.1.4. Ennél finomabb, árnyaltabb megfigyeléseket tesznek, tennének lehetővé a stilisztikai-nyelvhelyességi ítéleteket mérő kérdések, amelyekben nem egyszerűen arról kell döntenie, hogy helyes vagy nem az adott forma, hanem hogy milyen helyzetben megfelelő, illetve milyen mértékben elfogadható. Ez a kérdéstípus sokkal ritkább, bár jobban megeleveníthetné a nyelvhasználat egy-egy beszélőre is érvényes változatosságát, ordinális mérési szintet téve lehetővé. Stilisztikai, regiszter szerinti ítéletet kérő adatgyűjtésre szinte egyáltalán nincs példa a magyar nyelvhasználat empirikus vizsgálatában. Az ilyen ítélet értékeléséhez – akár zárt, akár nyitott formában tesszük fel a kérdést – mindenképpen létre kell hoznunk egy a stíluszinteket, beszédhelyzeteket megelevenítő skálát.

A nyelvhelyesség fokozatok szerinti, ordinális szintű mérésére vannak példák: az egyes változatokat az adatközlőknek a *nagyon jó, elfogadható, elég rossz, nagyon rossz* skálán kell elhelyezniük (például: Göncz 1999: 224):

Marinak is meg kell oldania a saját problémáit

Marinak is meg kell oldani a saját problémáit

Mari is meg kell, hogy oldja a saját problémáit

Mari is meg kell oldja a saját problémáit

Ezek a nyelvhelyességi és stilisztikai ítéletet kérő kérdések az állapot dinamikus rajzának megalkotásában és a nyelvi értékítéletek vizsgálatában egyaránt fontos szerepet játszhatnak.

A helyes – nem helyes kettősséget mindenképpen finomítani kell ahhoz, hogy a nyelvhasználat valós természetének megfelelő adatokat kaphassunk, véleményem szerint a szociolingvisztika, a stilisztika és a nyelvi tervezés együttműködésének éppen ezeknek a skáláknak a kidolgozása lenne az egyik leglényegesebb feladata. A stilisztikai, nyelvvréteg- és regiszter szerinti ská-

lák megalkotása azonban szintén csak empirikus kutatások sokaságára építve elvégezhető feladat.

A skálák megalkotása során célszerűnek látszana elsődlegesen azokat a tényezőket figyelembe venni, amelyek a különböző beszéd típusokról meglévő mindennapi tudásunkat is strukturálják. Az egyes nyelvi jelenségek értékelésében valós helyzetekhez kell kötni a minősítéseket: ilyen lehetőség lehet például, ha a kötött és kötetlen szövegalkotást a magánjellegű beszélgetés és a hivatalos iratok nyelvhasználata közötti skálán helyeztetjük el. E módszer kidolgozásával elérhetővé válna az is, hogy a legkülönbözőbb szövegtípusok nyelvi kidolgozottsági szintjét is fel tudjuk mérni.

A stílusbeli különbségek megragadására a szociolingvisztikai kutatások általában a beszédre fordított figyelem eltérő mértékét megkívánó vizsgálatokat használnak. Labov nyomán például a BUSZI felmérései során hat stílust vizsgáltak a figyelem csökkenő mértéke szerint: szólista felolvasása, tesztszavak felolvasása, tesztmondat kimondása, lassú szövegolvasás, gyors szövegolvasás, irányított beszélgetés (Kontra 2003: 328). Az így elkülönített stíluszintekkel azonban csak a teszthelyzet stílusváltozatai jellemezhetők hitelesen, pedig a nyelvhasználat teljességének feltárásához lényeges lenne, hogy valós élethelyzetekhez, szövegtípusokhoz is kötni tudjuk a különböző sajátosságokat.

3.1.5. A kérdőíves módszeren belül a legelevenebben, legéletszerűbben a szókincs és a nyelvi viselkedés is nyelvi produkció segítségével vizsgálható. A szavak kimondatásának technikáját már a nyelvjáráskutatás részletesen kidolgozta, a szociolingvisztikai vizsgálatokban ugyanazok a módszerek kerülnek elő, amelyekről már a nyelvatlasz gyűjtői is részletesen beszámoltak (vö. Deme 1955: 45–80; Lőrincze 1955: 138–156). A cselekvések, tárgyak megneveztetése részben rámutatással, részben körülírással történik: *a terepmunkás meggyújtja és eloltja a lámpát, mutat egy kapocskiszedőt stb.* (BUSZI; Váradi 1998: 86–7; 89-91), *Melyik az a szó, amelyiknek véccé a jeleléntése, de k-val kezdődik?* (BUSZI, Váradi 1998: 75)

A hosszabb nyelvi produkciók még hitelesebben tükrözhetik a nyelvi változatosságot, a mondat- és szövegalkotásra készítő nyitott kérdésekre kapott válaszok, főként a stiláris változatok, a nyelvi viselkedés vizsgálatában közelebb állnak a nyelvi valósághoz. Az így kapott válaszok, azonban sokkal nehezebben kódolhatók, rendszerezhetők, hiszen például a *Hogyan kérdezné meg egy középkorú férfitől a buszon, hogy leszáll-e a következőnél?* kérdésre számos különböző választ kaphatunk.

3.1.6. A nyelvhelyességi, grammatikai ítéletek megismerése a tesztkérdéseknél kevésbé direkt formában is megvalósítható, ha olyan hosszabb szövegekben kerestetjük és javíttatjuk a hibákat, amelyek egyaránt tartalmaznak helyes és hibás formákat is, hiszen ilyenkor jobban rejtve marad, hogy mit is

vizsgálunk. A regiszterek közötti különbségek érzékelhetővé tételéhez szükségesnek látszik olyan módszerek alkalmazása is, amelyekkel fel lehetne mérni, hogy a különböző megformáltságot igénylő szövegeket eltérő mértékben javítják-e az adatközlők: például szigorúbban javítanak-e egy hivatalos levélben, illetve ugyanannak az e-mailben küldött változatában.

3.1.7. A nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatát – mivel igen sok esetben a kiejtésváltozatok is meghatározóak, másrészt egészen más szintű megformáltságra törekszünk, ha csak kimondunk valamit –, ha nem kifejezetten az írásos nyelvhasználat vizsgálatára törekszünk, szinte minden esetben célszerű interjúvá, vagy legalább hangosított, hangzó kérdőívvé szélesíteni. A felsorolt kérdéstípusok mindegyikében lehetőség van a hangzó forma rögzítésére, azonban a hangzásra koncentrálnva további vizsgálati lehetőségek is adódnak: ilyen a szövegolvasás₂ illetve különböző szólisták olvasása.

3.1.8. A grammatikai ítéletre hasonlít a kiejtésbeli ítélet₂, amely szintén zárt kérdés, az adatközlőnek rögzített kiejtésváltozatokról kell hallás alapján eldöntenie, hogy helyesek vagy sem. Például: *nejlon – nájlon*.

Ez a kérdéstípus is tovább árnyalható, ha nem egyértelműen a kiejtésforma helyességére – helytelenségére kérdezzük rá, hanem stílusára, használati körére.

3.1.9. Másik vizsgálati szempont lehet a hangzásbeli különbségek érzékelése szintén zárt kérdés formájában. Ekkor az adatközlőnek azt kell eldöntenie, hogy azonos vagy különböző formákat hallott. Például: *kint – kint vagy kertben –kertbe*.

A kérdőíves adatgyűjtés hatékonyan alkalmazható az értékítéletek és elvárások vizsgálatában is. A vizsgálati módszerek és kérdéstípusok itt közelebb állnak a szociológiában kidolgozott a hagyományos attitűd- és véleménymérő tesztekhez. A már tárgyalt stíluszint, közlésforma szerinti skálázások itt is hasznosíthatók. Az ilyen előzetesen kialakított skálák alkalmazása nélkül a véleményekre rákérdező nyitott kérdések pedig lehetővé tehetik azt is, hogy előzetes várakozásaink figyelembe vétele nélkül alkothassunk képet az értékítéletek hátterében álló tényezőkről.

3.1.10. Az értékítéletek és elvárások vizsgálatában a leghatásosabban az úgynevezett reakciótesztek használhatók, írott és hangzó formában egyaránt. Ebben a feladattípusban az adatközlőnek nyelvhasználati formák alapján véleményt kell alkotnia vagy a beszélőről, vagy az adott helyzetről, vagy pedig a megnyilatkozás stílusáról. Ez a kérdéstípus sokat elárulhat arról, hogy milyen sztereotípiák élnek bennünk a nyelvhasználatra vonatkozóan. Ez elképzelhető zárt és nyitott kérdés formájában is, de zárt kérdésként, előre kialakított skálával, könnyebben feldolgozható.

3.1.11. A kérdőívszerkesztésben nagyon fontos szerepe van annak, hogy minden változónak tekintett nyelvi adatra több kérdésnek kell vonatkoznia:

ezek az úgynevezett kontrollkérdések. Az egy változóra vonatkozó kérdéseknek nem szabad egymás mellé, közvetlenül egymás közelébe kerülniük, és célszerű az egy változóra vonatkozó nyelvi adatokra különböző kérdéstípusokkal is rákérdezni. Ha zárt és nyitott kérdéssel is rákérdezzünk ugyanarra – legyen az akár nyelvi tény, akár vélemény, értékítélet – a nyitott kérdéseket mindig előbb kell feltennünk, mert a zárt kérdésben megadott válaszlehetőségek sugalmazó hatásúak lehetnek a továbbiakra nézve.

3.2. A beszélt nyelv vizsgálatában sok megbízható adathoz juthatunk ún. szociolingvisztikai interjúk készítésével is. A nyelvhasználat állapotának leírásához használt interjúk célja eltér a más társadalomtudományi kutatásokban készített interjúktól, hiszen itt nem elsősorban a háttérben rejlő változók, a kérdőívvel fel nem deríthető jelenségek bemutatása a feladat. Az interjúk nagy mennyiségű beszélt nyelvi korpusz rögzítését teszik lehetővé, s így a rögzített szövegek a későbbiekben több szempontból is feldolgozhatók lehetnek.

3.2.1. Ehhez leginkább strukturálatlan interjúkra, minél kötetlenebb beszélgetésekre van szükség, ezért lényeges, hogy a kérdezőbiztos oldott hangulatot, természetes beszédhelyzetet tudjon létrehozni. Mindenképpen vissza kell szorítani a nyelvi reflexivitást, fontos, hogy a beszélő inkább arra figyeljen, hogy mit mond, ne arra, hogy hogyan mondja. Ehhez azt a látszatot is lehet kelteni, hogy egy téma iránt érdeklődünk, ezzel a módszerrel, a tematikus beszéltetés eljárásával a nyelvjáráskutatás is hatékonyan él.

Az adatközlő figyelmének elterelése a beszéd megformáltságáról olyan kérdések segítségével is történhet, amelyek a beszélőt közelről érintik, Labov véleménye szerint ilyen hatású lehet például a *Volt már olyan helyzetben, amikor komoly esélye volt annak, hogy meghal?* kérdés is (vö. Wardhaug 1995: 22).

3.2.2. A tematikus, irányított interjú szubjektív nyelvi adatok gyűjtésére alkalmas, meghatározott témakörben mozogva, a nyelvhasználat valamely területét, illetve az arról alkotott véleményt vizsgálja.

3.2.3. A reakciótesztek műfajára hasonlít a fókuszosított interjú, amelyben meghatározott szövegről, eseményről kell az adatközlőnek több szempontból véleményt alkotnia. Ez a módszer lehet a legalkalmasabb arra, hogy az egyes szövegtípusokról, kommunikációs formákról a társadalomban élő tudást megismerjük. Fontos ezért az újonnan születő formák, műfajok folyamatos értékelése (vö. Kiss 1995: 43–45).

3.3. A nyelvészeti terepkutatás speciális esetének tekinthető a nyelvhasználati napló vezetése, az adatközlő résztvevő megfigyelőként a saját nyelvhasználatát figyeli meg. A nyelvhasználat olyan területeinek, olyan változóinak megfigyelésére alkalmas, ahol a beszédhelyzetnek és a beszédpartner személyének a figyelembe vétele elnyomja a tudatosság hatását, ilyen

lehet például kétnyelvű helyzetben a nyelvválasztás megfigyelése, vagy a köszönésformák, megszólítások dokumentálása. Az adatközlők előre meghatározott szempontok alapján feljegyzéseket készítenek saját nyelvhasználatukról, az így szerzett adatoknak nagyobb a megbízhatósága, mint a szituációk felidéztesével kapottaknak (vö. Kiss 1995: 46).

3.4. A valós nyelvi viselkedésre vonatkozó nyelvi adatokhoz, elsősorban passzív adatgyűjtéssel, ún. beavatkozásmentes vizsgálatokkal juthatnánk hozzá: „voltaképpen ez volna a legideálisabb módja a gyűjtésnek, ez vezet a legkétségtelenebb, legmegbízhatóbb eredményekhez. Amikor a nyelvi tényeket nem fülüknél fogva rángatjuk elő csigaházukból, hanem várjuk és figyeljük, hogy maguk nyújták ki érzékeny csápjaikat” (Csúry 1936: 32–33). Passzív módszerekkel szerzett, nem tudatosan közölt nyelvi adatokra minden nyelvhasználati kutatás érvényességéhez szükség van.

3.4.1. A terepkutatás módszerei – mivel beavatkozásmentes eljárások – nyújthatják a leghitelesebb, nem tudatosan közölt nyelvi adatokat, a nyelvhasználat reflektálatlan teljessége valójában csak így fogható meg. Ezért a strukturálatlan résztvevő megfigyelés módszerére szükség van, mivel a nyelvhasználati jelenségeket természetes közegükben vizsgálja, adatai sokszor életszerűbbek, hitelesebbek lehetnek, mint a kérdőívvel gyűjtöttek. Ahhoz azonban, hogy a pusztán megfigyelésre épülő megállapítások is ellenőrizhetővé, a kutatások megismételhetővé váljanak, az egyszerű megfigyelést a mintavétel érvényességén és reprezentativitásán kívül a tervezett megfigyelési egységeknek kell tudományosan megalapozottá tenniük.

3.4.2. Passzív adatgyűjtési módszerként hatékony eljárás lehet a rögzített szövegek elemzése, értékelése is. A nyelvészet hagyományos módszerei között is szokásos eljárásnak számít az, hogy a különböző nyelvi jelenségek illusztrálására írott forrásokból merítünk adatokat. A megszokott módszerek alkalmazásán túl arra kell törekedni, hogy a vizsgált szöveganyag teljességéből reprezentatív mintát vegyünk, és pontosan határozzuk meg a vizsgálati egységeket, ezáltal téve szociolingvisztikailag, kvantitatívan is érvényessé megállapításainkat. A különböző nyelvi korpuszok összeállítása, a korpusz-nyelvészet fejlődése lehetővé teszi, hogy nagy mennyiségű nyelvi adat alapján vonhassuk le következtetéseinket.

A tömegkommunikáció és méginkább a hálózott kommunikáció, az internetes keresők révén áttekinthető nyelvi adatok sokasága megfelelő lehetőséget nyújt arra, hogy a nagy mennyiségű rögzített szöveganyagról passzív módszerek segítségével, beavatkozás nélkül hiteles képet kaphassunk.

Az írott források vizsgálatán kívül az élőnyelv teljességének feltárásához nagy mennyiségű beszélt nyelvi szöveg elemzésére is szükség lenne, ennek azonban előfeltétele a megfelelően rögzített és lejegyzett adatállomány (vö. Kiefer 1999: 132).

4. Az empirikus vizsgálat megismételhetőségének, érvényességének egyik alapköve, hogy pontosan megjelöljük a vizsgálandó alappopulációt és ebből a vizsgálandó csoportból olyan mintát tudunk venni, amely legalább a vizsgálat kiemelt szempontjai szerint azokat az arányokat tükrözi, amelyek az alapsokaságban is megvannak. Olyankor nevezhetjük tehát a vizsgálatra kiválasztott mintát reprezentatívnak, ha az alappopuláció minden elemének azonos esélye van a mintába kerülésre. Rögzített szövegek elemzése esetén ennek megfelelően a kiválasztott mintának a vizsgált szöveganyag teljességéhez képest kell reprezentatívnak lennie.

A minta szükséges nagysága – akár az egyént, akár a közléseket tekintjük a vizsgálat alapegységének – szorosan összefügg azzal, hogy csak egy-egy, átlagos képet akarok kapni, tehát csak az érdekel például, hogy egy-egy formát milyen százalékban használnak, az viszont már nem, hogy szociológiailag milyen összetételűek a használók és a nem használók. Például egy a teljes magyar beszélőközösségről nyerendő átlagos képhez elég egy 1000 fős minta, ha azonban a minta alcsoportjai is számítanak, nő a szükséges minta nagysága, minden megkülönböztetett vizsgálati kategóriában minimum 100 egységre van szükségünk.

4.1. A legmegbízhatóbb mintavételi eljárásoknak a valószínűségi mintavétel különböző típusai számítanak. Ilyenek az egyszerű véletlen mintavétel, a szisztematikus mintavétel, amelyben a mintába az alappopuláció minden *k-adik* eleme kerül, illetve rétegzett mintavétel, amelyben a vizsgálat számára releváns szempont alapján (ún. rétegző változó, pl. korcsoportok szerint) alcsoportokat alakítunk ki, s ezeken belül történik véletlen vagy szisztematikus mintavétel. Ilyen mintákkal az egyént a vizsgálat alapegységének tekintő nyelvészeti kutatások sajnos a legritkább esetben dolgozhatnak, mivel nagyszámú adatközlőre van szükség, minél differenciáltabb képet akarunk annál inkább. A magyar nyelvészeti kutatások között azonban van egy, a BUSZI 1988-as harmadik változata, amely véletlen választású rétegzett reprezentatív mintával dolgozott, 1000 főtől vettek fel sztenderdizált 30 perces nyelvhasználati kérdőívet, mivel szerencsésen csatlakozni tudtak a Magyar Közvélemény-kutató Intézetnek a magyar társadalom szociális és kommunikációs rétegződését vizsgáló kutatásához (vö. Kontra 1990: 6).

4.2. Az egyént vizsgálati alapegységnek tekintő nyelvészeti kutatások ennél gyakrabban dolgozhatnak nem valószínűségi mintavétellel, amelyek közül az ún. kvótás mintavétel számít a legbevetettebbnek. Ilyenkor a mintánkba a meghatározónak tekintett társadalmi változók alapján ugyanolyan arányban kerülnek az adatközlők (például ha a nem a kiemelt változó, akkor ugyanannyi nő, mint férfi), s ha a két csoport nyelvhasználatában jelentős eltérések mutatkoznak, akkor azokat valószínűsíthetően a kiemelt társadalmi

változó okozhatja. Ilyen kvótáminálval dolgozott például a BUSZI 1987-es második változata, öt, egyenként tízfős csoportot vizsgálva: tanárszakos egyetemistákat, 50 évesnél idősebb tanárokat, bolti eladókat, gyári fizikai munkásokat és 15-16 éves szakmunkástanulókat.

4.3. Az érvényesnek tekinthető szociolingvisztikai kép megrajzolásához fel kell térképeznünk azt is, hogy melyek azok a társadalmi változók, amelyeket a nyelvi változók értékelésében mindenképpen figyelembe kell venni, ha az egyén a vizsgálati egység.

Az egyes kutatások különböző osztályozásokat használnak. G. Varga (1972: 213–7) megkülönböztet általános iskolát végzetteket, érettségizetteket, diplomásokat, másrészt pedig 30 év alattiakat és fölöttieket, ez a felosztás azonban nagyon sok a nyelvhasználat szempontjából elkülönülő csoportot összesít. Terestyéni (1987: 73) szociológiai modelljében foglalkozás szerint megkülönböztet vezető és értelmiségit, egyéb szellemi dolgozót, szakmunkást, betanított munkást, segédmunkást és mezőgazdasági fizikai dolgozót, iskolai végzettség szerint 8 osztálynál kevesebbet, 8 osztályt, középiskolát és felsőfokú iskolát végzetteket, az életkort tízéves bontásban veszi figyelembe; a lakóhely tekintetében pedig megkülönbözteti Budapestet, a megyei jogú városokat, a városokat és a falvakat. Ez az árnyaltabb rendszerezés is vet fel kérdéseket, hiszen például a vezető és az értelmiségi nyelvhasználat tekintetében nem alkot egységes csoportot. Hasonló szempontokkal dolgozik Váradi és Kontra rétegződésmodellje (1994: 115–25), azonban ők nem veszik figyelembe a foglalkozás szempontját, a lakóhelyet pedig az ott élők száma alapján csoportosítják. Ilyen rétegződés alapján kiderül például, hogy a *nem-e* szerkezetet az értelmiség magas százalékban helyesli, nem kapunk adatokat azonban arról, hogy az értelmiségen belül milyen további háttértényezők szabhatják meg azt, hogy valaki helyesli vagy mégsem (Tolcsvai 1992: 168).

Az objektív és szubjektív nyelvi adatok gyűjtésén kívül számos társadalmi változót is fel kell térképezni az adatközlőkről, ezeket a társadalomtudományokban máshol is elfogadott kérdésekkel, különböző zárt és nyitott kérdéstípusokkal szerezzük be. A kikérdezett társadalmi adatok kijelölése során figyelni kell természetesen arra, hogy a nyelvhasználatot nemcsak egyértelmű társadalmi változók, mint nem, életkor, végzettség befolyásolják, hanem gyakran nagy szerep juthat rejtett tényezőknek is, mint pl. korábbi lakóhelyek, a szülők végzettsége, sőt a nyelvhasználatot gyakran olyan nehezen mérhető tényezők határozzák meg, mint a választott referenciacsoport és az ebből következő életmódideál, s ezek a tényezők nem mindig vezethetők le egyértelműen a végzettségből vagy a foglalkozásból.

5. A kapott nyelvi adatok feldolgozása, a változók közötti összefüggések keresése a kutatási folyamat egyik legizgalmasabb része, itt derül

fény a társadalmi és nyelvi jelenségek közötti összetett kapcsolatra. Különböző korrelációkat mutathatunk ki, vizsgálhatjuk egyrészt a társadalmi változók viszonyát a nyelvi változókhoz, másrészt a különböző nyelvi változók viszonyát egymáshoz, harmadrészt pedig a nyelvi változók és a nyelvi értékítéletekből képzett változók viszonyát is.

Napjaink nyelvhasználatáról csak akkor nyerhető valós, a beszélők és a közléshelyzetek változatosságát is megjelenítő kép, ha a módszereket mindig a vizsgált probléma jellegéhez igazítva, és egymással is kombinálva használjuk fel az adatszerzés során. A különböző kutatások eredményeiből kirajzolódó kép megvilágíthatja a társadalmi alakulásokat, a kommunikációs közegeket és a nyelvhasználati jelenségek változásait és összefüggéseit.

Felhasznált irodalom

- Babbie, Earl 1998. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassa Kiadó. Budapest.
- Bates, Elizabeth – Benigni, Laura 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society*. 4: 271–288.
- Csúry Bálint 1936. *A népnyelvi bűvárlat módszere*. Budapest.
- Deme László 1955. A kérdőfüzetek anyagának összeállítása. In: *A magyar nyelvvel szembeni munkamódszere*. Szerk.: Bárczi Géza. Budapest. 45–80.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó. Budapest–Újvidék.
- Kiefer Ferenc 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 129–133.
- Kiss Jenő 1995. *Nyelvhasználat és társadalom. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1999. Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv*. 129–138.
- Kontra Miklós 1990. A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 3–8.
- Kontra Miklós 2003. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 325–337.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 365–398.
- Lőrincze Lajos 1955. *A Magyar Nyelvvel szembeni anyaggyűjtésének módszere*. In: *A magyar nyelvvel szembeni munkamódszere*. Szerk.: Bárczi Géza. Budapest. 113–186.

- Sándor Klára 1999. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. Szerk.: Galgóczi László. JGYF Kiadó. Szeged. 133–171.
- Svejcer, D. Alekszandr 1975. A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése. In: Szépe György – Pap Mária (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat Kiadó. Budapest. 65–88.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1992. A mennyiség tagolódása. In: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 9. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 165–171.
- Váradi Tamás – Kontra Miklós 1994. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 16. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 115–124.
- Wacha Imre 1995. *A korszerű retorika alapjai. I–II*. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég. Budapest.